

LVI. AZ UTOLSÓ NEGYVENÉV.

A haditörvényszék ítéletei. Absolutismus. A társadalom. Új közigazgatás: Álhírek. Az uralkodó első és második körútja. Az ostromállapot megszűnte. A dollárügy. Általános kegyelem. 1861. és a provisorium. Az alkotmány helyreállítása. A halmágyi járás bekebelezése. Szellemi és anyagi lendület. A politikai történet befejezése.

Arad várában a cs. kir. rendkívüli haditörvényszék tovább folytatta munkásságát, s *Howiger* tábornok várparancsnok szigorúan bánt foglyaival. »Középkori alak volt a Sforzák, Borgiák, Esték, Mediciek idejéből — írta egyik rabja¹⁾; — a velencei tízek tanácsa podestának küldte volna valamelyik meghódított városba vagy tartományba; mogorva, rideg, magába zárkozott, goromba és májbeteg, szívtelen és könyörületlen.« Nem sokáig gyötörhette foglyait; okt. 15. saját szolgálinak vigyázatlansága következtében levegőbe röptült s a rab honvédtisztek csak súlyosan megsebesülve húzhatták ki a romok közül. Még megérte, hogy az aradi haditörvényszék²⁾ okt. 25. halálra ítélte s azonnal főbe is lövette *Kazinczy* Lajos ezredest, *Ferencznek*, a költőnek fiát³⁾; november 7.-én azonban maga is meghalt sebeiben.

Utóda gr. *Thun* altábornagy lett. »Ecce homo! — kiált fel ugyanazon honvédezredes. — Szívjóság, lovagias jellem, jótékonyság volt az egész ember. Öröme telt másokon segíteni; gyöngéd, elnéző, mindig jótévő, igen becsületes«⁴⁾. *Sterneck* báró hadbíróval egyetértve megengedte, hogy a honvédtisztek bejárhassanak a városba, hol mindenütt nagy szívességgel látták őket, a nőegyesületet pedig, melynek élén *Vásárhelyi* Albert özvegye, *Brünek* Judit állott, nem gátolta abban, hogy pénzzel, ruhaneműekkel és élelemmel segítse a hősöket. *Vásárhelyi*né *Bohus-Szögyény* Antóniával együtt éveken át folytatta a gyűjtést⁵⁾. *Bohus*nénak 1850. tavaszán 175 aradi fogoly tiszt külön album átnyújtásával fejezte ki háláját és tiszteletét⁶⁾.

¹⁾ *Teleki* Sándor gr., Arad és Vidéke, 1883. január 25. — ²⁾ Az aradi cs. k. rendkívüli haditörvényszék réz pecsétnyomója, a nyélbe való pecsekkel együtt most a nemz. muzeum tulajdona. — ³⁾ *Szilágyi*, A forradalom végnapjai, 146. *Honvéd*, 1868., 38. l. — ⁴⁾ *Pesti Napló*, 1850., 27. sz. — ⁵⁾ Ez utóbbinak eredeti gyűjtőive 1851. nov. 1.-ről az aradi ereklye-muzeumban. — ⁶⁾ Az aradi lyceum gyűjteményében. Ösmertette *Márki*, Az aradi vár foglyai 1850-ben. Alföld, 1889., 297. sz.

Mindinkább növekedett pedig köztük az elítéltek száma. Nov. 11. hirdették ki Aradon, hogy Haynau Szathmáry Mihály, Mesterházy István, Prötzl (Perecz) Mihály, Dipold Antal, Horváth János, Mezey Károly és Berzsényi Loránd ezredesek halálos ítéletét 18 évi várfogságra, Ábrahám Károly és Paulovics Imre ezredesekét 10, Ferenczy Antal (Albert) és Forró Elek ezredesekét 6, Papp Károly és Zambély Lajos ezredesekét pedig 8 évi várfogságra változtatta. Nov. 15.-én a törvényszék akasztófára ítélte Psotta Mór, Czillich Ede, *Máriássy* János, Tóth Ágoston, Rapaich Dániel, *Guerloude* Nándor, Cserey Ignác és Dobay József ezredeseket; Haynau azonban az első hatot 18, a két utóbbit pedig hétévi várfogságra »kegyelmezte«, mit az elítélteknek nov. 24.-én hirdettek ki. Nov. 16.-án Németh János és Kiss Károly ezredeseket tíz évi várfogságra, gr. *Hadik* Gusztáv, Parchetich (Rákóczi) Zsigmond, Asbóth Lajos, Nagy Jenő, Waldberg Károly, Rohonczy Lázár (Lipót) és Szekulits István, Meszlényi Jenő (Ödön), Földváry Károly, Molnár Nándor és Bayer József ezredeseket s Liphay Ferencz és gr. Wartensleben Ágost alezredeseket főbelövésre ítélték, de 18 (Molnár 10) évi várfogságra kegyelmezték. Simonfy József alezredes, Czintula Antal, Leitner Nándor, Kossuth Sándor és *Zikó* János alezredeseknek nov. 24. és Bezerédy Lajos, Sebő Alajos alezredeseknek, Móricz Károly, Kutasi (Brunner) Pál és Fornszek Sándor őrnagyoknak s Niesner (Csatári) Antal kapitányoknak nov. 29.-én kelt halálos ítéletét Haynau 16 évi várfogságra változtatta. Ugyanezt tette a decz. 6. s a decz. 18. halálra ítélte 25 fogolyal is¹⁾.

1850. január 18.-tól márcz. 20.-ig a halálos és egyéb ítéleteknek újabb sora következett Aradon²⁾; az ítéletet azonban csupán *Hauk* Lajos alezredesen hajtották végre, kit 1850. január 31.-én akasztottak fel³⁾. — Ő volt *az utolsó aradi vértanú*. Bergmann József ezredes, egyideig Aradvár parancsnoka, még elítéltetése előtt (1849. október) meghalt és *Lenkey* János tábornok is csak azzal került el a tizenháromnak sorsát, hogy rabságában megtévelyodva 1850. febr. 7.-én elhunyt. Szeméthordó kocsin, korommal bemázolt koporsóban, egyházi szertartás, harangszó nélkül, szuronyok közt vitték ki a hőst; még csak sírjának megásásáról sem gondoskodtak a várbeliek. Sírásó, pap, kántor a gyászmenethez önként csatlakozó aradi polgárok sorából került ki; de az utolsó Miatyánk elmondásával velök térdeltek már a kísérő lengyel katonák is⁴⁾.

Arad várában összesen 16 vezért végeztek ki, és pedig 11-et kötéllel, 5-öt golyóval. A többi 464 fogoly közül várfogságra vetettek 400-at és

1) *Márki*, Egy év október hatodika után. Alföld, 1884., 152—3. — 2) Pesti Napló, 1850, 14., 20., 21., 21., 25. sz. *Hazánk*, VII. 397. *Hegyesi*, 235—6. — 3) *Pester Ztg*, 1850. márcz. 6. — 4) *Vasárnapi Újság*, 1868., 39. és 1874., 22. sz. *Hazánk*, VI., 776—7. *Márki*, *Lenkey* életéből, Pesti Napló, 1884. szept. 15. Alföld s Arad és Vidéke 214. Az aradi temetőben síremlékét 1868. szept. 7.-én leplezték le. Ennek rajza: *Vasárnapi Újság*, 1868. 39. és *Honvöd*, 1870., 121. l.

pedig ezek közül 183-at vasra. Fölmentettek 46-ot, kiutasítottak az országból egyet (b. Üchtritz Emilt), újra alkalmaztak vagy nyugalmaztak 17-et. Tíz éven felül való fogságra 304-et kárhoztattak; és pedig 20 évre 2, 18-ra 31, 16-ra 93, 15-re 7, 14-re 8, 12-re 66, — azonkívül 10 évre 97 s 10 éven alúl 96 egyént. Közölük 131-et szállítottak más várakba; t. i. Olmützbe 51, Munkácsra 49, Königrätzbe 9, Theresienstadtba 7, Kufsteinba 6, Josefstadtba 3, Zárába 3, Komáromba 2 és Temesvárra 1 elítéltet. Az elítéltek közül a magyar hadseregben tábornok volt 17, ezredes 55, alezredes 54, őrnagy 149, lovaskapitány 75, gyalog százados 117 s fő- és alhadnagy 13. Életkorra nézve 20—30 év közt volt 111, 30—40 év közt 183, 40—50 év közt 127, 50—60 év közt 53, 60 éven felül 6. Nemzetiségre nézve belföldi német 38, külföldi német 36, lengyel 15, szerb 4, horvát és olasz 3—3, cseh 2, morva, görög, bukovinai oláh és zsidó 1—1¹⁾. Az elítélt tábornokok közt volt, a kivégzettekén kívül, *Gaal* Miklós, Arad ostromlója, kit betegesen vittek a pesti kórházba, hol 1854. nov. 30. hunyt el²⁾; *Gáspár* András, a VII. hadtest parancsnoka († 1884. aug. 5. Biharon); *Lenkey* János, ki ítélet nélkül hunyt el; s *Pikéty* Gusztáv, ki 1849. nov. 4. önként jelentkezett. Pesten ítélték el, de Aradon töltötte ki várfogságát, mely 1854. ápr. 24. ért véget. Életének hátralevő évei jobbadán Aradmegyéében folytak le s ott is hunyt el Solymos-Bucsván, 1876. nov. 17¹⁾.

Kötélre ítélték, de jobbadán 18 évre kegyelmezték a következő ezredeseket: *Asbóth* Lajos († 1883. május 6. mint akad. tag); *Beniczky* Lajos († 1872.); *Berzsenyi* Loránd († 1886. szept. 15.); *Czillich* Ede; *Dippold* Antal; *Földtváry* Károly († 1883. decz. 14.); gr. *Hadik* Gusztáv, a szegedi hadtest parancsnoka, ki 1851. febr. 28. megkegyelmeztetése után szemlaki jószágára vonúlt; *Horváth* János; *Kökényessy* Szaniszló († 1889. febr.); *Meszlényi* Ödön; *Mesterházy* István; *Mezey* Károly; *Nagy* Jenő († 1868.); *Parcheüch* (Rákóczi) Zsigmond († 1887. okt.); *Perecz* (Prözl) Mihály; *Psotta* Mór; *Rohonczy* Lipót († 1861.); *Szathmáry* Mihály († 1880.); *Szekulics* István († 1885. jan. 8.); *Tóth* Ágoston († 1889. jún. 9. mint akad. tag.) és *Waldberg* Károly. Az *alezredesek* közül ezeket: *Nyeregjártó* János († 1867.), gr. *Wartensleben* Gusztáv († 1875. szept. 2.); az *őrnagyok* közül: *Ábrahám* Ádám, *Csutak* Kálmán, *Kéry* László († 1854. decz.); *Kovách* Ernő, *Madarassy* Miklós, *Mezősy* Pál, *Nyitray* József, *Szabó* József (1882-től honvédtábornok); *Virág* Gedeon († 1875.); s a következő *századosokat*: *Ambtsberg* György, *Bacskády* Miklós, *Brencsán*

¹⁾ *Kovách* Ernő: Névsora az aradi várban az 1848/9. évi magyar önvédelmi harc következtében letartóztatva volt foglyoknak. Szerző szívességéből gyűjteményemben. Kováchoz magát is kötélre ítélték, de azután 16 évet kapott »vasban.« — ²⁾ Kéziratai, rajzai s emléktárgyai az aradi ereklye-muzeumban. — ³⁾ *Bobik* Gusztáv, A nagy idők egy nagy alakja. Alföld, 1889. nov. 6. *P. Napló*, 1850., 225.

Sándor († 1877.), *Doszlern* Emil, *Földváry* Mihály, *Ghyczy* Imre, *Lippics* István, B. *Lúzsénszky* Henrik, *Mecsey* Gusztáv, *Simonvi* Viktor, *Szabó* Imre, *Szontag* Frigyes, *Tarnay* Antal († 1888.), *Tóth* Károly és *Remellay* Gusztáv főhadbíró.

Golyóra úélt ezredek: *Berzsek* József, *Csapó* Vilmos, *Cserey* Ignác, *Dobay* József (1882. óta altábornagy), *Farkas* Károly (azonnal szabadon bocsátották, mert Törökországból önként hazatért), *Galvagni* Caesar († 1889. jún. 7.) *Guerlonde* Ferencz, Aradváros utolsó helyőrségi parancsnoka, *Korponay* János († 1881. jan. 15. mint akad. tag), *Kökényesy* Szaniszló († 1889. febr.), *Lenkey* Károly, *Lukács* Dénes, a nagyváradi tüzérpark igazgatója († 1868. ápr.), *Máriássy* János, az aradi ostromsereg parancsnoka (1882. óta altábornagy), *Molnár* Nándor, *Pollák* Vilmos († 1867.), *Rapaics* Dániel († 1887. febr. 24.), *Zámbély* Lajos; *alezredek*: *Bezeredy* Lajos, *Beöthy* György, *Csintula* Antal, *Damaszkin* György, *Driguet* Péter (1884. olasz tábornok és a táborokar főnöke), *Fekacs* János, *Forget* Henrik, *Herkálovics* Antal, *Inczedy* László († 1882.), *Járosy* Ádám, *Jázvicz* Ferencz, *Jeszenszky* János, *Kis* Ferencz (1880. honvéd-alezredes), *Kisfaludy* Mór, *Kossuth* Sándor, *Kilgen* Ferencz, *Kráin* János, *Leitner* Nándor, *Lipthay* Ferencz, *Makray* László, *Marsó* Imre, B. *Meszéna* István († mint honvéd-ezredes 1880.), *Mihajlovics* Mihály, *Potocky* Péter, *Pukli* János, *Salamon* Elek, *Sebő* Alajos, *Simonfy* József, *Szeniványi* Kázmér, *Szotzfried* Nándor († 1881.), *Tóth* András, *Vajda* Ferencz, *Vanner* József, *Zikó* János, *Zsurmocky* (Zsurnay) Lipót (mint orosz-lengyelt kiadták az oroszoknak, † 1867. júl. 21.). — Ezek az *őrnagyok*: *Ádám* Ferencz, *Albrich* Károly, *Ámán* Ferencz, *Balásházy* Mihály, *Bányafi* Rudolf, *Bárány* Sándor, *Barcza* Boldizsár, *Bartha* Endre, *Benkő* Rudolf, *Birsy* József († 1889.), *Bölcs* Sándor, *Csipik* János, *Csunkó* Antal († az aradi fogságban 1851. ápr. 14.), *Czapán* József, *Dallos* Elek († mint nyug. honv. alezredes Aradon, 1885. febr. 9.), *Derva* Kálmán, *Dessewffy* Lajos, *Driska* Szilárd, *Fornszek* Sándor, *Freiburg* Lajos († 1884. jan. 10.), *Frievisz* Ferencz (1880. ismét honvédőrnagy), *Gedeon* Miklós, *Görgey* Ármin, *Hauser* Károly (1876. honvéd-alezredes, most nyug. ezredes Aradon), *Hadászy* Sándor, *Horváth* Ferencz, *Irinyi* Bertalan, *Fonák* József, *Károl* Pál, *Keresztes* Lajos, *Kerkapolyi* Mór, *Kiss* Antal (1876. nyug. honv. alezredes), *Komáromy* István, *Kompolyi* Ágoston, *Kubinyi* Károly, gr. *Laszberg* Károly, B. *Leutsch* Albert, *Lukács* Károly, *Maygraber* Gusztáv, *Mayer* Henrik, *Molnár* Károly, *Mukics* Antal, *Möricz* Károly, *Nagy* Lajos, *Nizner* (Csatári) Antal, *Offenbach* (Csermelyi) Lajos, *Peihő* Vilmos, *Pfeningsdorf* Sándor, *Philipovszky* Tamás († Új-Aradon 1883. nov. 15.), *Pongrácz* István (utóbb nyug. tábornok), *Sándor* Kálmán, *Sebes* Emil, B. *Sternegg* Alajos, *Szepesházy* Nándor, *Sziebenliszt* János, *Szilárd* Adolf, *Szuper* Ágoston (1870. ismét őrnagy), *Szuper* Sándor, *Tomics* Adolf, *Tomszordf* Ágost, *Tumner* Gusztáv, *Uj* Imre, *Végh*

Bertalan, *Welsz* János, *Vermes* Ignác († az aradi fogságban 1851. máj. 16.), *Villám* (Blitz) Gyula, *Wolf* Adolf, *Wunder* (Csudafi) Mihály (1881. olasz tábornok és Róma katonai parancsnoka), *Záborszky* Imre, *Zihrer* József. A következő századosok: *Bárczay* Miklós, *Beke* Gyula, *Bláske* Frigyes, *Bucz* Károly, *Clauer* Antal, *Dietl* Antal, *Dittrich* László, *Dobiecky* Ferencz († 1887.), *Edényi* (Reindl) Lipót. (1878. honvédezeres és a Ludovicium igazgatója), *Girten* Ernő († 1851.) *Hegedüs* József, *Hengl* Benjamin, *Henkler* (Fülhegyi) Henrik, *Hollósy* József, *Hörschl* Vilmos, *Izecsészkul* János (1870. ismét h. százados), *Feney* Károly, *Kolosa* István, *Kropp* József, *Kutasi* Ignác, *Landerer* Gyula, *Lemmi* Lajos, *Liechtenmayer* Károly, *Markovics* Vincze, *Mihailics* Ferencz, *Nagy* János, *Nagy* Lajos, *Neumann* Ede, *Orosz* József, *Pálffy* János, *Pinksz* József, *Póss* Márton, *Reiche* Rudolf, *Rieder* Vincze, *Rödiger* Rudolf, *Ruzicska* József, *Sághy* Lajos, *Sárics* János, *Schmiedl* Antal, *Schott* László, *Schubert* Ignác, *Schulcz* Róbert, *Schweidel* Béla, *Somlai* Miksa, *Sümege* József, *Szomor* Károly, *Stankovics* Szilárd, *Szvidniczky* János, *Tomanóczy* Lajos, *Tóth* Antal, *Tovarnický* Izidor, *Trojacksy* Arthur, *Vargay* Mihály, *Vezera* József, *Vida* Péter, *Vizsibiecky* Longin, *Zámbory* Emil; s egyetlen főhadnagy: *Zsolnay* Ferencz.

A polgári állásúak közül *kötélre* ítélték *Bucz* János torontáli szolgabíró, *Danne* (Dáni) Ferencz, Szeged város tanácsosát (1871-től Szeged, Kecskemét és *Arad*, 1878-tól Szeged és Hódmező-Vásárhely főispánja; † 1883. febr. 20.); *Dobozsy* István erdélyi kormánybíró; gr. *Haller* Ferencz nemzetőri századost; *Lénárd* Mátét, a vészbírótag tagját (1875. Szabadka főispánját); *Lipovniczky* István komáromi apát-plébánost († mint nagyváradi püspök 1885. aug. 12.); *Ollik* Pál bakabányai polgármestert; *Rákóczi* (Parchetich) Hugó bács-bánati kormánybíró († 1870.); *Radványi* (Vinkler) Imre temesmegyei másodalispán († 1879.); *Stefánovics* Velimir nagyikindai szolgabíró; *Szenderovics* János szabadkai vészbíró († 1881. febr.); *Vizkeleti* Gusztáv nemzetőr-főhadnagyot és *Zeunig* Lajos vészbíróági közváltót. *Golyóra* ítélték *Murányi* (Kulterer) Ignác temesmegyei első alispán († mint Temesmegye főispánja 1869. jún. 22.) és gróf *Zselénszky* László földbirtokost († Solymoson, Aradmegyében, 1863. júl. 14.)

1852. február havában Nagy-Szebenből is Aradra hoztak 32 akasztófára s 2 várfogságra ítélt rabot; ezeket azonban már márciusban Josefstadtba szállították tovább¹⁾.

Az aradi foglyok helyzete tűrhető volt; *Thun* gróf távozása után (1850.) báró *Castelitz* József tábornok várparancsnok eleintén szigorúbban bánt ugyan velök, mikor azonban dr. Róth Albert (utóbb Aradváros főor-

¹⁾ Mindez adatok *Kovács* Ernő becses följegyzései alapján. Az aradi foglyokról különben sok összeállítás forog közkezen. Megjelent egy jegyzék *Lakatos*nál is, I. 228—234. A *Vasárnapi Újság* 1880. 24. száma két képet is közölt a foglyokról.

vosa) egyetlen gyermekét megmentette, ő is sok kedvezésben részesítette őket úgy, hogy a város csakhamar díszpolgárrá választotta¹⁾. A foglyok rajzolgathattak, emléktárgyakat faraghattak²⁾, de mindezt csak rablánczaiukat csörgetve. Magában Aradvármegyében sehogysem is akartak sikerülni az első két-három tél farsangjai. Az első évben egyáltalán nem rendeztek számbavehető bálakat; a másodikon 1851. jan. 18. a pankotai bálra alig néhány leány és menyecske ment el. A férfiközönség katonákból, hivatalnokokból, papokból állott, s ezek sem társalogtak egymással. Febr. 12. a szerbek aradi bálján, hol csupa szerb táncz járta, csupán egy magyar és két román, a február 17.-én rendezett bálon pedig mintegy 1300 vendég jelent meg, de csak azért, mert a mulatságot az aradi vár rabjainak fölsegítésére rendezték. A nők alig, az előkelő aradi urak egyáltalán nem

Atzél János.

mentek el, de megváltották jegyeiket, úgy, hogy a bál a jótékony célra mégis 4000 frtot jövedelmezett³⁾. Aradon a nők valóban megértették kedvelt költőjüknek, *Sárosynak* intelmét:

»Tekintsetek Arad és Pest felé,
Ott is járnak, szintúgy fúlnak belé!
Járnak az osztrákok kötél-tánczát,
Csörgetik a zsarnokok rablánczát...«

Mindenütt nyomott, borús volt a hangulat. 1849. augusztusában prima informatione mind a várost, mind a vármegyét ideiglenes tisztviselőkkel

¹⁾ *Vasárnapi Újság*, 1871. 455. l. *P. Napló*, 1854., 1192. sz. Castelitzot 1854. febr. 18.-án a mikalakai vártemetőben temették el. — ²⁾ Sok ilyen emléktárgy van az aradi, budapesti és kolozsvári ereklye-muzeumban. Pikéty tábornoknak papírlemezéből készített bámúlatos díszművei (*P. Napló*, 1851., 293. sz.) keltették a legnagyobb figyelmet. — ³⁾ *P. Napló*, 1851., 271., 291., 293. Szegeden, Makón, Gyulán, Temesvárt szintén gyűjtöttek e célra.

látták el. A vármegye élén *Atzél* János cs. és kir. kormánybiztos állt, ki míg egyrészt azon volt, hogy a megyei kormányzatból megmentsen annyit, a mennyit ily körülmények közt meg lehet menteni, másrészt »ernyedetlen szorgalma, hazafiúi jóindulata és közczélra működő józanelműsége« által gátolta, hogy az áldozatok száma növekedjék¹⁾. Aradvárosában viszont különösen *Fankovics* Gábor főbíró nyerte meg a közönséget, mely nehéz helyzetét méltatni tudta. Midőn 1849. végén a kormány kerületekre osztotta az országot, Aradot Bihar déli részével a *Braunhoffer* tábornok alá rendelt V., vagyis nagyváradi kerülethez (hadmegyéhez) csatolta s ezen »nagyváradi kerület« főispánjává vagyis biztosává *Fózsa* Pétert nevezte ki²⁾; megyefőnök azonban továbbra is *Atzél* maradt. Híre járt, hogy magát a megyét is két részre osztják, s hogy egy kormánybiztos Aradon, egy másik pedig Buttyinban fog lakni. A megye rendezése végett *Józsa* 1850. tavaszán le is ment Aradba, de eredmény nélkül járt. A tisztviselők gyakran mondogatták az oláhoknak, hogy »Ha nem tetszett a magyar kormány, tessék most a császár uralma!« Egy másik pedig, ha ötvenig csapatta az oláht, mindig hozzátette: »Ezt a császárod parancsából verettem rád«³⁾. Némelyek azt óhajtották, hogy Aradmegyét román tisztviselők román nyelven kormányozzák és zokon vették, mikor erre még a hivatalos lap sem tartotta őket képeseknek; néhány aradmegyei román falu pedig sietett kijelenteni Cseh Eduárd miniszteri biztos előtt, hogy nem akar román tisztviselőt. Maga az aradi g.-kel. püspök augusztusban sietett is egyházmegyei zsinatot tartani, hogy a népnevelés és a papság helyzetének javításával vegye elejét a románok tanulatlansága miatt megmegújuló vádaknak⁴⁾.

1850. június 8.-án megjelent Aradon *Szerdahelyi* Pál igazságügym. biztos, hogy megalakítsa a járási törvényszékeket; jún. 12—13. viszont *Braunhoffer* tábornok, hadmegyei parancsnok, *Cseh* Eduárd miniszteri biztos és *Fózsa* Péter ker. főispán kereste föl Aradot. A nagy uraknál sietett tisztelegni a város, melynek közgyűlése már ápril 9. »tiszteletbeli polgárainak koszorújába« füzte b. *Haynau* Gyula és *Schlick* tábornokok, gr. *Grünne* császári hadsegéd és b. *Gerlinger* Károly cs. teljeshatalmú polg. biztos neveit⁵⁾. Cseh Eduárd megnyugtatón ügyekezett a hatóságok küldötteit, hogy a márcz. 4.-i alkotmány értelmében való korszerű intézkedések »nemzetünk« anyagi és szellemi jóllétét hathatósan előmozdítják, »nemzetiségünket« s »országunk« területe épségét alkotmányos úton s teljes erővel biztosítják; s az a czéljok, hogy a kormány, magyar nemzet s e hon különajkú népei közt a közjóllét előmozdítására szükséges kölcsönös bizalom mielőbb megszilárduljon⁶⁾. Emelte szavainak hatását, hogy

¹⁾ Életrajza s arcképe *Fábián* Gábertól az Argonauticon bevezetésében. — ²⁾ *Magyar Hírlap*, 1849. 22. sz., 91. l. — ³⁾ *Pedurianu* a P. Naplóban, 1850., 53. — ⁴⁾ *U.-o.* 75., 77., 102. és 118. — ⁵⁾ *U.-o.* 29. — ⁶⁾ *U.-o.* 84.

ottlétük ideje alatt (jún. 12.) az aradi várban egyszerre 53 fogoly nyerte vissza szabadságát¹⁾, mit júl. 20. Fábián Gábor, Mülek Ferencz, Popovics Zsigmond, Szőke Károly és Urbán Gyula aradmegyei képviselők megkegyelmeztetése követett²⁾. Jósa kerületi és Atzél megyei főnök »a forradalom ideje alatt Magyarországon a törvényes kormány iránt kimutatott hűsége, ragaszkodása és munkás hazafiúi ügyekezete előismeréséül« már aug. 21. a Ferencz-Józsefrend lovagkeresztjét kapta³⁾.

Szept. 3. az igazságügyminiszter *Faschó* József elnöklete alatt már megalakította az aradmegyei törvényszéket, melynek tíz ülnöke, 1—1 jegyzője, igdatója, és kiadója, Aradon, Radnán, Tótváradon, Buttyinban, Borosjenőben, Pankotán, Kisjenőben, Simándon és Pécskán 1—1 járásbírója, összesen 12 helyettes járásbírója s megfelelő számban vidéki igdatója, könyvvivője és segédje volt. E törvényszéknek első gondolai közé tartozott, hogy megidézze azokat az oláhokat, kik a forradalomban sorra dúlták a földesurak javait⁴⁾. Szeptember 8-án pedig megjelent a *közigazgatás végleges szervezete*, melynek értelmében Arad, mint vármegye, továbbra is a most már polgári igazgatás alá adott nagyváradi kerületben maradt, élén a régi comes vagy főispán rangjának megfelelő megyefőnökkel, ki mellé titkárt, fogalmazókat és kezelési hivatalnokokat rendelt a kormány. A főnök székhelyévé Aradot tette, a szolgabíróságokévá Aradot, Világost, Pécskát, Simándot, Borosjenőt, Tótváradot, Magyaradot és Boros-Sebest⁵⁾. A földadó ideiglenes kivetésére szolgáló előmunkálatok s az ezek alapján készitendő földkataszter vezetésével a nagyváradi kerületben (Atzél János vonakodása következtében) Jósa Pétert bízta meg a pénzügyminisztérium, mely Aradot a 8. és 9. felügyelő-kerületbe osztotta be. A 8-iknek, mely Kelet-Aradot foglalta magában, 7 biztosi kerület élén *Szalay* István s a 9-iknek, mely Nyugat-Aradra és Kelet-Csanádra terjedt ki, 4 kerület élén *Bosnyák* Károly lett az inspektora. A becslőbiztosok kik mellé segédeket, mérnököket és erdőbecslőket rendeltek, már októberben megkezdték működésüket⁶⁾. Okt. 4. az egyik *pénzügyigazgatóság* székhelye szintén Arad lett⁷⁾, a nagyváradi-kerületi *építészeti hivatal* két külső állomása pedig Csanádban Makó s Aradban Radna. Erre annál nagyobb szükség volt, mert a kormány még 1850. tavaszán tervet dolgozott ki a Maros hajózatóság-tételéről s Radnát szánta a hajózás kiinduló helyévé; sőt egyesek azt is sürgették, hogy a Marost s a Béga-csatornát Arad és Temesvár közt *csatornával* kössék össze⁸⁾. A pest-temesvári *vasút* kiépítését már

1) *P. Napló*, 1850., 82., 84. *Pester Morgenblatt*, júl. 24. — 2) *P. Napló* melléklete, 65—7. l. — 3) *P. Napló*, 166. sz. — 4) *U.o.* 140., 141., 146. Az ülnökök: Bánhidya Albert, Dániel István, Institoris János, Kiss Gergely, Balogh Imre, Kornya János, Kocsuba Mihály, Schärfeneder Ferencz, Pullio Konstantin és Árkosy János. — 5) *Birod. törvény- és kormánylap*, CXX. darab. *P. Napló*, 157., .70—1. — 6) *P. Napló*, 160. és 179. — 7) *Birod. törvény- és kormánylap*, CXXXIII. *P. Napló*, 180. — 8) *U.o.* 43. *Pester Morgenblatt*, 1850. május 30.

1851. elején elhatározta a kormány, csak azzal nem volt még tisztában, Szegeden vagy Aradon keresztül vigye-e a vonalat¹⁾. 1851. nov. 16. pedig Arad alatt megjelent az első *gőzhajó* (az Ebersdorf). A hivatalnokok ünnepiesen fogadták s rövid vizisétát tettek a gőzhajón, mely másnap már visszament Szegedre, mivel Radna felé, a csekély vízállás miatt, nem merte útját folytatni²⁾.

Megmozdult végre a társadalom is. Aradon az *ipartestület* képviselőségét 1850. okt. 14. a fogságból csak imént kiszabadult Fábian Gábor vállalta magára³⁾. Csernovics Péter három évre bérbe vette Hirschl Jakab *színházát*, melyben meghívott vendégek előtt *ingyenes* előadásokat rendeztetett. Annnyira ébren tartotta a nemzeti szellemet, hogy Cseh Eduárd 1850. szept. 14. Arad városa polgármesterét már meg is intette a forradalmi dalok és zenék, a darab, sőt táncz közben is tett forradalmi célzások miatt. Havi és Szabó színelőadásait különben császári tiszték is látogatták⁴⁾, ha rajta voltak is, hogy német színészek jöjjenek a magyarok helyett; de mikor Heim polgármester a németeknek valóban felajánlotta a Fehér-Kereszt helyiségeit, Csernovics kibérelte a fogadó nagy termét s tágasabb szobáit, hogy lehetetlenné tegyen minden előadást. Majd engedélyt eszközölt ki, hogy Szabó színtársulata körutat tehessen az alföld nevezetesebb városaiban; a mint pedig visszatért Aradra, Csernovics operát szerveztetett, mely 1854. jan. 9.-én kezdte meg előadásait. Fejedelmi bőkezűséggel fedezte ennek s 1856-ig az egész színtársulatnak költségeit; sőt 1854. a Bittóház udvarán nyári színházat is építtetett, s a réginek kijavítására 7000 forintot adott. Az az áldozat, melyet Aradon e szomorú években a magyar művészetnek hozott, Arad történetében halhatatlanná teszi nevét⁵⁾.

Időnkint *hangversenyeket* is rendeztek; az első, melynek élén a két Vásárhelyiné s Atzél Istvánné állott, 1851. márcz. 28.-án⁶⁾. Aradon júniusban ünnepélyesen leleplezték *Chorin* Áron emlékoszlopát, melyet Guttmann szobrász készített; Bohusné meglátogatta a bécsi szülőházat, hogy Pesten is hasonlót szereltesse föl, míg a kormány Aradon készült egy, a pestihez hasonló bábaképző-intézetet fölállítani. Az 1851. márcziusában megyefőnökké újabban is kinevezett Atzél vezetése alatt az Aradon 1850. nov. 28. tartott tanácskozás alapján *Körös-szabályozó-társulat* 1851. ápr. 10. végkép megalakult; műtani vezetését Beszédes Kázmér mérnökre bízták. A kormány három évre évenként 5000 napszámos alkalmazását engedélyezte, s az ártéren érdekelt birtokosoktól holdanként 2 ezüst krajczárt fizettetett a társulat céljaira⁷⁾. Az 1852. évi egyesületi kormányrendelet azonban megbénította a legtöbb aradmegyei társulatot, úgy, hogy jobba-

¹⁾ *P. Napló*, 1851., 302. — ²⁾ *U.-o.* 523., 542. — ³⁾ *U.-o.* 182. — ⁴⁾ *Pesti Napló*, 10., 286., 288., 303., 339., 489., 525. és 1246. sz. — ⁵⁾ Böven *Váli* Béla, *Az aradi színészet tört.* 65—80. — ⁶⁾ *P. Napló*, 313. — ⁷⁾ *U.-o.* 1851. 248., 313., 318., 382., 421.

dán csak 1856. után szervezkedtek újra, midőn alapszabályaikat bemutatták a kormánynak; így 1856. júl. 4. az aradi polgári jótékony-nőegylet¹⁾, 1857. aug. 11. az aradi polg. jótékony-egylet²⁾ stb.

Közönyéből csak egy-egy hír rázta föl a társadalmat. Közörmöt kellett pl., midőn 1851. elején egyszerre 59 aradi fogoly kapott kegyelmet, vagy midőn aug. 25. a pesti haditörvényszék megszüntette az eljárást *Simonyi* Lajos b. aradmegyei képviselő s *Vörös* Antal aradi és *Bánhidya* Albert csanádi volt alispánok ellen³⁾; de viszont újabb szomorúságot okozott, midőn szeptember 22. halálra ítélték harminczhat hazafit, köztük Kossuthot, Andrásst, Mészároost és az aradiak kedvelt költőjét, Sárosyt, vagy midőn a nagyváradi haditörvényszék 1852. halálra ítélte az aradi véstörvényszék tagjait, Náray Imrét, Biró Imrét, Nagy Sándort és Balás Albertet, kiket azonban az uralkodó júl. 15-én kétévi várfogságra kegyelmezett⁴⁾. 1851. május végén *Castelitz* tábornok, ki a foglyokkal különben igen nemesen bánt⁵⁾, megtiltotta ezeknek az aradiakkal való érintkezését, mert állítólag emissarius lappangott Aradon; sőt híre járt, hogy a foglyokat mind valami ausztriai várba szállítják át⁶⁾. Majd meg az a hír terjedett el, hogy Erdélyből Aradmegyébe törnek a móczok, úgy, hogy több úri család Aradra menekült. *Castelitz* tábornok megnyugtatóul egy osztály gyalogságot rendelt Buttyinba, hol a húsvéti ünnepek, mikorra a támadást várták, csakugyan csendben teltek el. A pankotaiak is hazahajtották lovaikat a ménesből, a városházán levő fegyvereket pedig elszedték és magukhoz vették, attól tartván, hogy a világosi oláhok rájuk rontanak. Mindez éppen olyan álhír volt, mint az, hogy a szentannai németek városukból a magyarokat mind ki akarták volna becsültetni. A népre különben sem téveszthette el hatását, hogy Aradon 1851. szept. 18. kivégeztek egy oláht, ki a világosi fegyverletétel után egy menekült magyar honvédőrnagyot nejével s gyermekeivel az erdőben agyonvert; 1852. jan. 16. pedig kihirdették Buttyin vidékén, hogy mindazok, kik 1849. az Erdélyből betört zarándmegyeieknek segítettek az uradalmi lakások, épületek stb. feldúlásában, az okozott károkat megtéríteni kötelesek⁷⁾.

Sikertelenek voltak azok a kutatások, melyeket a korona után a hatóság már 1849. augusztusában Aradon a minoriták s utóbb Radnán az *Asbóth*-család pinczéjében, később pedig másutt is folytatott. Így pl. báró *Keller* tábornagy cs. hadsegéd Aradról 1851. három század *Parma*-bakát küldött Bokszegre. Pár hétig vesztegette ott az időt a katonaság s végre is bosszúsán kellett távoznia⁸⁾. Egyik-másik földműves pedig azt a tréfát követte el, hogy a forradalom után két esztendővel is magyar bankjegyekben akarta megfizetni a reá rótt birságot⁹⁾.

¹⁾ *Budai cs. kir. helytartóság* 1856., 11,816/493. G. sz. — ²⁾ *Nagyváradi cs. kir. helytart. oszt.* 4875. sz. — ³⁾ *P. Napló*, 303., 476. — ⁴⁾ *U.-o.* 739. — ⁵⁾ *U.-o.* 313. — ⁶⁾ *U.-o.* 358. — ⁷⁾ *U.-o.* 344., 441., 465., 576. — ⁸⁾ *U.-o.* 421. — ⁹⁾ *U.-o.* 459.

Főkép a *pénzügyi rendeletek* keserítették a népet. Az Aradon 1851. szept. 28. felállított pénzügyigazgatóság, mely alá Arad, Simánd, Boros-Sebes, Tótvárad, Batonya és Makó adóhivatala tartozott, könyörtelenül szedte az adót, a hatóság pedig az államkölcsonben való részvételt erőszakolta. Aradon azonban szeptemberig mindössze csak 11,000 pforintot irtak alá. Fogyasztási adó fejében még 12 forint erejéig sem akartak kiegyezni a községek s a pénzügyőröket 2000-nél népesebb helységekből is vissza kellett vonni, mert ott-tartásuk többbe került a jövedelemnél. A dohány-monopolium behozatala után az aradi oláhok krumpli-levelet kezdtek pipázni; attól félték, hogy a kendertermelést is eltiltják s hogy házi vászon helyett cs. kir. vásznat kell venniök. Feltűnően sokat lakodalmazott a nép, abban a hiszemben, hogy nem kerül sor alá az a legény, ki megházasodik. De nem egynek oda kellett hagynia feleségét s a hatóság kénytelen volt kihirdetni, hogy a házasúlandó ifjúnak legalább is húszévesnek kell lennie. Aradvármegyére különben 760 újoncz esett s így a véradó is nagy volt¹⁾.

Körülbelül ez volt a helyzet Aradban, midőn 1852. első körútját tette *I. Ferencz József* császár. Június 14. reggel 5 órakor Mezőhegyesről Kis-Peregen át a főispán, megyefőnök és lovas banderisták kíséretében, fellobogózott s virágokkal behintett úton Pécskára s onnan a Maroson át a »Temesi-bánság«-ba útazott; Temesvárról azonban már 16.-án este $\frac{1}{2}$ 8-kor Aradra hajtatott s a várba szállt. Másnap, 17.-én megszemlélvén a várat s a kasszentmiklósi kaszárnyát, $\frac{1}{2}$ 10 órakor meglátogatta Arad városát, hol a Maros partján a táborkar, élén Hardegg lovassági tábornokkal, továbbá Braunhoffer katonai kerületi parancsnok, Döry nagyváradi-kerületi új főispán, a papság, nemesség, a hatóságok főnökei váraoztak reá. A zászlós czéhek, tanulók stb. sorfalat álltak egészen a vármegye házáig, hová a császár szállt, s mely előtt nagyszámú katonaság volt fölállítva. A kompon átjövő császárt a hatóság üdvözölte s midőn végiglovagolt az utczákon, harangzúgás, éljenzés fogadta. A küldöttségek bemutatásakor személyesen tudatta a világosi és kovaszinczi bírakkal, hogy hűségökért koronás ezüst érdempénzzel tünteti ki őket. Fél órát fordított a hivatalok s közintézetek megtekintésére s az udvari ebéd után megszemlélte a Miksa-dsidásokat. Este kocsin járta be a kivilágított várost. Fontosabb ennél, hogy a várból azonnal szabadon bocsátott 99 volt cs. kir. katonatisztet, s azonkívül még 16-nak adta vissza szabadságát, 6-nak pedig 4 évre s 10-nek a kiszabott fogság felére szállította le »büntetés«-ét. Eltörölte továbbá azt az 1850. kelt rendeletét, melylyel a törvényszéki hivatalnokokat hivatalukból elbocsátani, azokat akaratauk ellen nyugalmazni s fizetésöket felfüggeszteni lehetett, ellenben visszaállította a régi szabályzatot. — A császár június 18.-án reggel 5-kor indult tovább

¹⁾ *P. Napló*, 421., 459., 479., 487., 576., 626.

Aradról. Simándon, Nadabon, Kisjenőben mindenütt nép, diadalív, zászló, zene, taraczkölvődözés, szónoklat, harangzúgás, — Biharvármegye határán, Keményfoknál pedig Oswald váradi kanonok magyar üdvözléte fogadta s magyarul felelt az uralkodó is, ki Nagyvárad felé folytatta útját¹⁾.

Távozása után kevéssel, már augusztus hóban újra szervezkedett Aradmegye tisztikara és pedig olykép, hogy a járások számát 4-ről hétre emelték. De az új tisztikar s a rendőrség sem tudott gátat vetni az eláradt rablásnak és útonállásnak. Coronini altábornagy tehát a Szerb-vajdaságra és Temesi-bánságra nézve átkelő pontokúl a Maroson Soborsint, Lippát, Aradot, Német-Szent-Pétert, Német-Csanádot és Zombort tűzte ki s ötven bottal fenyegette azt, a ki máshol merne átkelni²⁾. *Atzél* János, Aradmegye főnöke, hosszas betegsége miatt a megye vezetését titkárára, Kádas Péterre volt kénytelen bízni s nem vehetett részt azon Te Deumon sem, melyet 1853. márcz. 17.-én Libényi merényletének meghíúsulta örömeire Aradon tartottak; ápril 5.-én elhunyt s helyébe, helytartósági tanácsosi címmel, június 21. *Semsey* Albertet nevezte ki az uralkodó. Ugyanakkor a január 18. a pestkerületi főtörvényszék alelnökévé kinevezett b. Döry Gábor helyett *Haukh* Ferdinánd Keresztélyt tette nagyvárad-kerületi főispánná. Az ő feladatuk lett, hogy az 1853. január 10. és ápril 3. kiadott rendelet értelmében a közigazgatási beosztást újra rendezzék. *Haukh* e czélból már jún. 11. Aradra érkezett, s a megyei hatóság aug. 1.-től új hatáskörrel kezdett működni. A minisztérium azonban csak 1854. ápril 6.-án bocsátotta ki az országot politikai és törvénykezési tekintetben újra szervező rendeletét.

Aradvármegye továbbra is megmaradt a nagyvárad-i közigazgatási kerületben úgy, hogy 7 szolgabírótságot kapott (az aradvárosit, aradvidékit, borosjeneit, buttyinait, kisjeneit, radnait és pankotait). Aradmegye elsőfolyamodású törvényszéke Aradon maradt. Ez teljesítette a kereskedelmi törvénykezést is, de mindig a keresk. ülnökök részvétele mellett. Az aradvidéki szolgabírótság hivatala egyedül közigazgatási ügyvitelre szorítkozott. Aradváros hatósága mindössze 14 személyből állt; és pedig egy polgármesterből³⁾, egy városi bíróból, tíz tanácsosból, egy jegyzőből s egy másodjegyzőből; kikhez járult a városi kamarás és útbíztos, a szállásmester s rendőrbíztos és két fogalmazó. A város közigazgatását újból közvetlenül a megye alá rendelték. A megyében három büntetőtörvényszéket állítottak fel; és pedig egyet Aradon Arad városa és vidéke s a radnai járás számára; egy másikat Pankotán a pankotai s boros- és kisjenei járás és egy harmadikat Buttyinban, saját szolgabírótsága részére⁴⁾.

1) *P. Napló*, 669., 670., 682., 684—5., 687., 691. sz. — 2) *U.-o.* 750., 842. sz. *Magyar Hírlap*, 840. — 3) *Heim* Domokos polgármester, kit a serház bérlete miatt 1851. Atzél fel is függesztett. 1852. okt. 26. betegsége miatt lemondván, helyettese *Horváth* Ádám rendőrtanácsos lett. *P. Napló*, 1851. 421., 435. és 1852. 807. sz. — 4) *U.-o.* 1854. 1232. sz.

1853-ban léptették életbe az új ügyvédi rendtartást, melynek értelmében Arad városába, mint középpontba 24, a járásbírókhoz 3—4 (a simándi, kishenyő és buttyáni járásbírókhoz csak 1—1) ügyvédet osztott be a kormány, 25-öt teljesen eltiltott a gyakorlattól, 4-nek ügyét pedig függőben hagyta. Az aradmegyei ügyvédek a kerületi főtörvényszék előtt 1853. szept. 5. tették le az esküt. Megalakították a kereskedelmi kamarákat is és Aradot a debreczenihez osztották be¹⁾.

Ilykép valamennyire rendezve lévén az ország, az uralkodó 1854. ápril 11. az egész országban megszüntette az ostromállapotot. Csakhamar, ápril 22., lakodalma napján, 26 aradi fogolyt adott teljes kegyelmet, a többinek pedig elengedte fogsága felét; *Czárán* Márton seprősi birtokosnak, ki a császár ellen elkövetett merényletet megörökítő bécsi fogadalmi templomra százezer forintot adott, a Ferencz-József-rend lovagkeresztjét, *Popa* György borosjenei szolgabírónak a koronás arany- és *Silberleitner* eleki bírónak az ezüst érdemkeresztet ajándékozta. Ápril 24. Arad városa Te Deummal ülte meg a császár házasságát. A város ez alkalommal 1500 frtot osztott ki az ápr. 12. Gájban leégett 32 gazda közt, Horváth Ádám h. polgármester pedig saját költségén ezer példányban nyomatta ki — a Gott-erhaltét²⁾.

A rendőri zaklatás azonban ezután sem szűnt meg³⁾; sőt Aradot éppen ez évben új és messzeágazó összeesküvés középpontjává tüntette föl. Kétségtelenül számos jeles férfi volt belebonyolítva az ú. n. *dollárügybe*. Aradon ugyanis *Vörös* Antal elnöklelte alatt még 1852. októberében titkos bizottság alakult, melynek az volt a feladata, hogy Kossuth Lajosnak az orosz-török háború küszöbén érkezett forradalmi kiáltványait terjesztesse s az Amerikában nyomott dollárjegyek elárúsításával a forradalom céljaira pénzt szerezzen. Ezeket a dollárokat Szerbia felől *Hajnóczy* evang. lelkész csempészte be az országba. A kincs egy részét *Vörös* a sofronyai kertben rejtette el, a többit pedig *Csomortányi* Károlylyal azonnal forgalomba hozni ügyekezett. November 23. beavatták a titokba az aradi minorita-tanárok egy részét is. *Vinkler* Brunó tanár kiváló lelkesedéssel karolta föl az eszmét. Terjesztette Kossuth kiáltványait, s hét vármegyét elárasztott a dollárokkal, melyeknek elárúsításából szerzetes-társa, *Kosztika* Libor, mint pénztárnok, aranyban és ezüstben állítólag csakhamar 72,000 frtot kezelt. *Vinkler* hamisított útlevelet szerzett egy titkos küldött számára, ki 1853. január 13. szerencsésen át is kelt Szerbországból Pancsovára s közölte titkát Haach Salamon minorita házfőnökkel, kihez *Vinkler* ajánlotta. Másnap visszatért ugyan Szerbiába, de a révész fecsegése nyomra

¹⁾ *P. Napló*, 1853. 916, 927., 979, 989., 1049., 1050. — ²⁾ *P. Napló*, 1854. 1241., 1246. sz. — ³⁾ Az aradi cs. kir. rendőrbizottság pecsétnyomóját s réz pecsétbélyegzőjét, valamint az aradi cs. kir. katonai rendőrsztály rézpecsétnyomóját most a nemz. muzeumban őrzik.

vezette a rendőrséget, mely Haachot azonnal elfogta és vallomásra kényszerítette. Kosztkát és Lakatost, kiket a pancsovai rendház ügyeinek rendezésére Aradról küldött oda a tartományfőnök, b. August tábornok nem is fogadta, Janovics ezredes pedig nem engedte meg a fogolylyal való találkozást. Csomortányi Károlynál ki önmagát ismételve föladta, Almás-Íratoson márcz. 27. eredményre vezetett a házkutatás. A dollárok egy részét megtalálták s elfogatása után kevéssel Csomortányi bevallotta azt is, hol van elrejtve a többi és kik az összeesküvés tagjai. *Vinkler* Brunót május 10. szintén befogták s erősen, de kevés sikerrel vallatták, pedig őt tekintették főbűnösnek. Társait, *Kosztká* Libor aradi minorita házfőnököt, *Lakatos* Ottó aradi gymn. igazgatót, *Eperjessy* Aurél, *Csüdör* Tamás, *Zetykó* Kelemen és *Livéry* Dániel minorita tanárokat, valamint *Mülek* Ferencz és *Simon* Ignácz ügyvédeket, *Szabados* István és *Nagy* József tanítókat, *Görög* Imre nevelőt, *Vörös* Antalt stb. Aradon csak 1854. szept. 21. fogták el. Lassankint mintegy százan kerültek a pesti újépületbe, hol *Kosztká* Libor nov. 5. saját kezével vetett véget életének, *Zetykó* pedig vizsgálati fogságban halt meg 1854. okt. 22. és *Csüdör* 1855. szept. 13. A dollárok után a minoriták aradi és gyoroki házaiban tett kutatások 1855. május végén nem vezettek nyomra, de ez nem enyhített az ítélet szigorán. Az ítéletet 22-re csak 1855. augusztusában, hatra szept. 9. mondták ki. Ezek közül *Vinkler* kapta a legsúlyosabb büntetést (18 évet vasban), a mi egymaga is mutatja, hogy nem mások kárával ügyekezett menekülni. *Eperjessyt* 16, *Lakatost* 14, *Livéryt* 8 évre ítélték el; *Csengő* Anzelm Ignáczt fölmentették a kereset alól. A többi Theresienstadtban, majd Josefstadtban raboskodott, míg 1857. jan. 16. az uralkodó egy részüknek vissza nem adta szabadságát¹).

1857. május 4.-én azután, midőn I. Ferencz József először mutatta be ifjú feleségét, Erzsébet császárnét Magyarország fővárosának, valamennyi politikai fogoly kegyelmet kapott, s Arad és a »birodalom« többi várának kapui megnyitak, hogy visszaadják a szabadságot azoknak, kik a szabadságért szenvedtek idáig.

Aradvármegye történetírójának föladata nem terjedhet ki az utolsó negyven év eseményeinek részletes előadására. Ezek az események, melyeknek hírért Aradra és Aradról az 1857. megnyilt tiszavidéki vasút s a távirida most már gyorsan röpítette tovább, rohamosan követték egymást. A Kazinczy-ünnep, a protestáns pátens (1859. szept. 1.), az olasz háború, melyben Arad fiai különösen a mortara-novarai ütközetben (1859. márcz. 23.) tűntek ki, a Széchenyi-gyász, a magyar nemzeti önérzet hatalmas

¹) *Lakatos*, ki »Három év egy kompromittált életéből« czímmel írta meg fogsága történetét (közli műve III. kötetében, 257—366.) *Vinkler*t gyanúsítja az összeesküvés elárulásával; mennyire alaptalanul és méltatlanul, kimutatta *Ambros* (Paphonvédek albuma, I. 219—229.) s *Márki*, ezt ösmertetve, a Történelmi Lapok 1893. évi 30. lapján.

föllandülése Aradban is pezsgésbe hozta az erőket, akárhogy fékezte a kormány. Egy politikai vers ugyan, melyet Sárosy Aradon szavalt el, tíz havi börtönt hozott a költőre; a helyzet azonban mégis csak javult. Az uralkodó már 1860. okt. 30. főispánná nevezte ki *Bohus* Jánost, ki a vármegyét újra törvényes alapon szervezte. Az 1861. január 10. tartott tisztújításon *Vörös* Antal és *Bíró* Imre lett az alispán; Aradváros polgármestere pedig *Török* Gábor. Még a katonaság is simúlni látszott; a dsidások Világoson fáklászenével tisztelték meg a főispánt és zenekaruk a Szózatot játszotta. A képviselőválasztások megtörténtek s a követek méltóan képviselték azt a szabad szellemet, mely Aradvármegye és város bizottsági tagjait lelkesítette. Izmosította ezt a szellemet az 1861. aug. 1.-én megindult Alföld is, Aradnak hosszú időn át első politikai lapja. Tabajdi Károly lelkesen buzdította ebben a törvényhatóságokat az absolutismus ellen való küzdelemre s intette Aradmegyét, hogy akkor se függeszsze föl üléseit, ha esetleg administratort kapna; mert »azon politikai erőt, erkölcsi súlyt, mit a megyei bizottság képvisel, nem szünteti meg az, hogy annak elnöki székében nem főispán, hanem administrator ül.« Máskor meg azt fejtegette, hogy nem mindig fejedelmi jog a kegyelem, mert néha a népeken van a sor, hogy amnestiát adjanak. S a Deák feliratát átvevő uralkodó elhatározását várva, eszébe jutott I. Ferencznek 1827-ben mondott bűnbánó szava, hogy »a király s népek boldogsága a törvénynek pontos megtartásán és épségén alapszik.« Az uralkodó azonban már aug. 22. feloszlatta az országgyűlést, mely iránt csak imént szavazott bizalmat Arad városa s a kancellária elrendelte Aradvármegye és város hatóságának feloszlását, mit a tisztikar lemondása követett. Az utolsó ülés a legmeghatóbb és legméltóságosabb politikai tüntetések közé tartozott.

Kezdetét vette a *provisorium*. Aradban 1861. okt. 7. *Hofbauer* Lajos lett a kir. biztos és Kronstadti *Bolsano* a rendőrigazgató, ki megkezdte úgy az aradi sajtó, mint a színészet üldözését, izgatásnak tekintvén minden szabadabb szót. Mindazáltal éppen ekkor (1862. júl. 17.) kezdtek az aradiak állandó magyar színház építéséről gondolkozni. 1863-ban a rettenetes inség még jobban leverte a politikai helyzet miatt amúgy is vígasztalan kedélyeket. Néhány aradi község már 1861. augusztusában elhatározta, hogy még a kormánytól is csak román nyelvű okiratokat fogad el s most (1863. szept.) a románság diadalának tekintették, hogy Kuvini *Szerb* Tivadar, majd (1865.), midőn Bohus János visszaútasította harmadszor való meghívását, *Popa* György lett a kir. biztos. Ő, a ki magyarul az első javaslatot tette a községek szervezéséről, Aradban most nem csekély érdemeket szerezhetett ezen a téren; másrészt azonban nagy része volt abban, hogy Arad egyik középpontja lett a románok nemzeti törekvéseinek, annyival inkább, mivel 1865. ápril 1. az aradi g.-kel. püspökség mint román egyházmegye alakult újra.

1865. nov. 18. Aradon, majd a megyében ismét követeket választhattak a polgárok s a decz. 14. megnyílt országgyűlés, legfőképp pedig a következő év hadjáratának eredménye ismét visszaadta a nemzet bizalmát. Az alkotmány helyreállításával (1867.) a minisztérium ápr. 20. *Szende* Bélát nevezte ki Aradmegye főispánjának, mire a vármegye máj. 23. tartott közgyűlésén azonnal bizalmat szavazott a kormánynak s megtartotta tisztújítását, *Nagy Sándor* és *Spech Imre* lett az alispán, *Tabajdi Károly* a főjegyző. Arad városa még előbb, május 7., *Atsél* Pétert választotta polgármesterré, *Pullio* Konstantint főbíróvá, *Papp* Jánost főkapitánynyá és *Bodroghy* Istvánt főjegyzővé; de csak júl. 11. alkotta meg 40 §-ból álló házszabályait. Június 8.-án Aradvármegye banderistái (*Almay József*, *Bohus László* és *Purgly János*) is ott voltak a koronázáson s abba a halomba, melyen a koronás új király Szent-István kardjával a világ négy tája felé vágott, Aradvármegye Világosvára romjaiból küldött földet. A vármegye s a város a koronázás után külön feliratokban fejezte ki háláját és hódolatát I. Ferencz József király s Erzsébet királyné iránt; de lovagiassága nem vezette multjának megtagadására. Június 22. elhatározta a város, hogy emlék-oszlopot állít a tizenhárom vértanúnak. Az alkotmány helyreállítása idejében (az 1869. decz. 31.-iki népszámlás szerint) Aradvármegyének 6013·39 □ km., vagyis 986,334½ hold területen összesen 304,713 (Aradnak egymagának 32,725) lakosa volt. Ezek közt 153,661 férfi, 151,052 nő. *Vallás* szerint 74,977 római-, 11,806 görög- és 9 örmény-, összesen 86,792 katolikus; 188,379 görög- és 14 örmény-, összesen 188,393 keleti; 5011 ágostai és 17,588 helvét hitv.; 19 unitárius, 6,910 zsidó (Aradon több mint fele). Aradban tehát az óhitűek a népesség 66%-át tették. *Nemzetiségre* nézve 67,707 magyar, 39,581 német, 194,711 román, 1614 tót, 1036 szerb s 64 egyéb; tehát 63·90% román. *Családi állapot* szerint nőtlen volt 85,647, nő 62,607, özvegy férfi 4,795, nő 11,354, elvált férfi 612, nő 680; hajadon 76,565, férjes nő 62,453. (Aradban 1867-ben összesen 3,912 házasságot kötöttek.)

Honosság szerint megyei és városi 293,683, az ország más községébe való 10,686, ausztriai 380, külföldi 64. *Műveltség* tekintetében: olvasni tud 7,318, írni és olvasni tud 43,925, írni és olvasni nem tud 253,460. A helybeliek közül *távol van* 109. *Hadiszolgálatban* áll (ideértve már a honvédséget is) tettelegesen 1405, szabadságolva 4016, tartalékos 1113, összesen 6534. A hadseregnél szolgáltakból még élt 3440. *Hívatas és foglalkozás* szerint lelkész 338, tanító 416, orvos 41, sebész 14, bába 41, gyógyszerész 28, más egészségügyi személy 55; művész 166, ügyvéd 118, író 21, tanuló 691, állami, megyei, városi és községi hivatalnok 701, földbirtokos 45,553, haszonbérelő 1828, gazdatiszt 328, éves szolga 23,778, napszámos 26,935, vadász és halász 9, bánya- és kohó-hivatalnok 18, munkás 349. Építészeti és művészeti iparnál önálló vállalkozó 1217, hiva-

talnok 21, munkás 666. Fém-, kő- és faipar-ágaknál vállalkozó 1510, hivatalnok 40, munkás 1753. Vegyészeti, élelmezési és dohánycikkek termelésénél vállalkozó 372, hivatalnok 66, munkás 566. Szövőiparnál 715, hivatalnok 16, munkás 695. Bőr-, papirgyártás és egyéb iparágaknál (csak Aradon) vállalkozó 430, hivatalnok 141, munkás 575. Nem közvetlenül termelő foglalkozásnál vállalkozó 371, hivatalnok 21, munkás 435. Kereskedelemnél 1203, hivatalnok 86, munkás 726. Szállítási vállalatnál vállalkozó 105, hivatalnok 120, munkás 226. Pénz- és hitelintézeteknél tisztviselő, szolga és munkás 38. Háztulajdonos 972, járadék-tulajdonos 760, személyes szolgálatot teljesítő 16,245. Bizonyos foglalkozás nélkül él 60,365 férfi és 35,867 nő.

Ezek 1 sz. kir. városban (Aradon, 32,725 lakossal), 11 járásban, 26 mezővárosban, 158 faluban és 61 pusztán vagy telepen összesen 51,848 (Aradon 3798) épületben éltek. Ezek közül 766 (Aradon 31) középület s a megyében 22, Aradon 172 egy- vagy több (Aradon 34 két- és 4 három) emeletes ház volt. A lakásrészek összes száma 234,774, melyek közül csupán 80,513 szoba volt. A lakásra szolgáló házakban 260,343 magánfél, 2360 tisztviselő vagy bérlő, 23,479 albérlő, 18,431 cseléd, összesen tehát 304,713 lélek lakott. A népből 19 férfi és 8 nő haladta felül a százesztendőt; 36,442 egyéves gyermek volt s majdnem 21% a 10—20 év közt levő fiúkra, legényekre esett. Vak volt 296, siketnéma 288, elmebeteg 213 s hülye 242.

A területből kat. holdban 306,488 volt szántóföld, 101,350 rét, 9263 szőlő, 204,205 legelő, 310,030 erdő és 3035 nádas. Az összesen 44,358 birtokból 23,378 (több mint fele) volt kisebb 5 holdnál s viszont 26 volt 5000, 6 pedig 10,000 holdnál nagyobb uradalom. A birtokok összes kataszteri tiszta jövedelmét 2.893,136 frtra becsülték. Koronai és kincstári birtok volt 115,606, közalapítványi 2917, városi és községi 83,382 s egyházi 4690 hold. A szarvasmarhák száma 98,305, a lovaké 51,950, a juhoké 149,136, a sertéseké 117,997, a kecskéké 19,000, a méhkasoké 685.

Ilyen viszonyok közt találták Aradvármegyét az 1867. évi változások. Anyagi és szellemi téren teljes erővel látott munkához a lakosság, hogy helyrehozza, mit az alkotmány felfüggesztése idejében (1849—1867.) el kellett mulasztania. A románok, erős többségük érzetében, különösen mindent elkövettek, hogy a megyegyűlés termeiben s a közéletben is érvényesüljenek. 1867. decz. 26. egyhangúlag állapodtak meg nemzetiségi programjukban, melynek hangját aránylag még mérsékeltnek lehetett mondani. Élesebb lett ez a hang, midőn 1869. elején Szende Béla belépven a honvédelmi minisztériumba, helye két évig betöltetlen maradt. Az aradi románok közül 7950-en a nemzetiségi egyenjogúság ügyében külön kérelemmel járultak a minisztériumhoz s a lapoknak is elég vita-tárgyat adtak felszólalásukkal. Az 1869. évi választások is nagyban fokozták a

politikai idegességet, Aradban azonban egészben véve a Deák-párt győzelmével végződtek. Másrészt 1869—1870-ben különösen az igazságügyi és közigazgatási reformok foglalkoztatták a közvéleményt, mely most már osztatlan figyelemmel kísérte e vidék szellemi és anyagi gyarapodásának kérdését is. Főképp Arad városa épült és szépült. *Atzél* Péter polgármester emlékszerű középületek emelésére ösztönözte a polgárságot s a lyceum, színház, új városháza stb. építésének megkezdése, a főtéri sétahely megalakítása stb. egyszerre nagyban emelte Aradot, hol soha nem tapasztalt lendületet nyert az egyesületi élet, az ipar és kereskedelem. — Idejárt, hogy a honvédség szervezése után Arad az aradi 11., és Borosjenő a 12. sz. éjszaktorontáli zászlóalj törzshelye lett, míg a 13. sz. arad-zarándi z.-a. törzshelyéül Zombolyát jelölték ki. *Atzél* a honvédségnek engedte át gondosan helyreállított borosjenei várát s az 1870. Borosjenőn összevont honvédzászlóalj hadigyakorlatai, majd az 1872. és 1874. évi aradi hadigyakorlatok önérettel tölthették el a hazafiak szívét.

1871. május 5.-én *Atzél* Péter lett a vármegye s (midőn a városok is külön főispánokat nyertek) június 19.-én *Dáni* Ferencz Arad városa főispánja. Erre az időre esik a törvénykezésnek a megyei közigazgatástól való különválasztása, vagyis az 1871. XXXII. t.-cz. értelmében az elsőfolyamodású kir. törvényszék életbeléptetése (Aradon Nagy Sándor elnöklete alatt) s a járásbírószágok szervezése. A községek rendezéséről szóló 1871. XVIII. t.-cz.-et *Tabajdi* Károly, az új alispán, éleslátással és tapintattal hajtotta végre. Sikerült kivinni, hogy a minisztérium a temesvári ipar- és kereskedelmi kamara területéből Arad-, Csanád-, Hunyad- és Zarándvármegyéket magában foglaló területet szakított ki az Aradon 1871. nov. 26. alakított ipar- és keresk. kamara számára. Most kellett végrehajtani a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870: XLII. t.-cz.-et is, melyet kiegészített a közigazgatási bizottságról szóló 1876: VI. t.-cz. Így új elem, a jövedelmen alapuló személyes szavazatjog jött a törvényhatóságok életébe.

Az egész ország figyelmét magára vonta az orvosok és természetvizsgálók aradi nagygyűlése (1871. aug. 28.—szept. 2.), a király és József főherceg aradi első látogatása (1872. május 9.), az aradi esküdtszék első tárgyalása (1872. decz. 28.), a vámhivatal fölállítás (1874. ápril 1.), az új meg új vasútvonalak tervezése, nagyszámú iskolák s közintézetek felállítás (stb.). Az aradi állandó színház, a vidék legszebb műintézete, 1874. szept. 21. a király, Albrecht, József s János főherczegek személyes jelenlétében nyilt meg. »A színház — szolt a bizottsághoz a király — s a megjelent díszes közönség oly szép és oly meglepő, hogy bármely szék városnak becsületére válnék.«

Viszont azonban csapások is érték Aradvármegyét. Így pl. 1872/3-ban *cholera*ban 16,061 ember betegedett meg s 6092 halt meg.

1875. febr. 9. Aradvárosának főispáni székét is *Atzél* Péter foglalta el, a város polgármestere pedig márcz. 10. *Salacz* Gyula lett, ki azóta folyton Arad közügyeinek élén áll. Legerősebben éppen ekkor foglalkozott a közvélemény a Deák- és Tiszapárt egyesülésének kérdésével s midőn a két nagy országos párt csakugyan fuzionált, márcz. 10. Arad városa azonnal bizalmat szavazott a szabadelvű kormánynak, márcz. 15.-ét pedig a helybeli pártok egyesítésével ülte meg. A vármegye területének nagyon nevezetes gyarapodására szolgált az 1876: XXXIII. s az azt kiegészítő 1877: I. t.-cz., melynek értelmében *Zarándmegye*, Hunyad- és Aradvármegye közt felosztatva, végképen megszűnt. Nevezetesen Aradba kebelezték Zarándnak 34 községét¹⁾. Ezzel a vármegye területe 6443; 39 □ kilométerre s lakosainak száma 322,104-re szaporodott. A másfél század előtt oly kicsiny megye azóta az ország területének 2⁰/₀-át teszi.

Ezt a területet csakhamar minden irányban *vasútak* ágazták be. A tiszavidéki vasút 29, az arad-temesvári 3, s az első erdélyi vasút Arad és Zám közt 96, összesen 148 km. hosszan érintette Aradvármegye területét. Az aradmegyei vasútak dolgában 1868. nov. 2. tartott értekezlet a hálózat továbbfejlesztését már a helyi érdekek szempontjából sürgette. Eleinte némelyek azzal is beérték volna, hogy Aradot egyrészt Szegeddel, másrészt a Körös völgyével lóvasút kösse össze. Növelte az érdeklődést az aradvárosi közúti vasút ünnepies megnyitása (1869. okt. 24.), s az aradi közúti vaspálya- és téglagyár-részvénytársaság megalakítása (1869. decz. 8.). Eleintén államsegélylyel, s mikor így nem ment a dolog, a nélkül tervezték kiépíteni a vasútvonalakat. — A mozgalom élére *Atzél* Péter állt, ki 1873-ban már meg is bízta *Boros* Bénit a körösvölgyi-vasút terveinek elkészítésével. 181 érdekelt fél rövid idő alatt 735,300 frtot írt alá s az 1875: XLIV. t.-czikk engedélye alapján a munkálatokat 1876-ban megkezdvén, 1877. május 10. már Arad és Borosjenő közt az egész 62 km. hosszú vonalat átadták a forgalomnak. Az ország legolcsóbb másodrendű vonala annyira fokozta a vállalkozó kedvet, hogy most már egyrészt a vonal folytatására, másrészt pedig új vonalak kiépítésére törekedtek. Az 1881: XLVII. t.-cz. az arad-csanádi s az 1887: XXXI. t.-cz. a szentanna-kisjenői helyi érdekű vasútvonalat is engedélyezvén, 1893. aug. 12.-ig, midőn a borossebes-mennyházi szárny is megnyílt, Aradmegye lakossága saját erejéből csakhamar 223 km. vasutat épített ki s így 361 km.-re növelte a vármegye vasúthálózatát; többre, mint az ország bármely más törvényhatósága. Az arad-nagyhalmágyi országút kiépítése, az alföldi nagy

¹⁾ Ezek: Acsucza, Acsuva, Bányesd, Bogyesd, Brusztur, Bugyesd, Csúcs, Csermusa, Cohesd, Dumbráva, Gross, Guravoj, Kis- és Nagy-Halmágy, Juonesd, Krisztest, Lazur, Leásza, Lestyora, Lungsóra, Magulicsa, Mermesd, Ocs, Ocsisor, Pleskucza, Pojána, Pojenár, Rosztocs, Szirb, Talács, Ternavicza, Tisza, Vidra, Vosdócs. (L. 1877: I. 2. §., 12. pont.) Idekerült tehát, 4 község híjján, az egész halmágyi járás.

műút tervezése, a Szárazér csatornázása, takarékpénztárak, bankok stb. alapítása, ipar- és kereskedelmi iskolák szervezése, gyárak (különösen egy waggon-gyár) építése, új iparágak meghonosítása, a phylloxerától elpusztított szőlőhegyek újra-ültetése, a mezei gazdálkodásnak folytonos javítása és sok egyéb, valóban meglepően fejlesztette a vármegye anyagi műveltségét. Új községek alakultak; pl. Medgyes-Egyháza, Simonyifalva, Szapáryliget; az 1880: LVII. és 1882: IV. t.-cz. is telepítésre jelölte ki a pécskai kincstári uradalom megmaradt részét; Gyorokon 1886. júl. 4. egyszerre 126 csángó-család tette le a honpolgári esküt. A községek anyagi és szellemi helyzete javult; kisebb helyeken is keletkeztek kaszinók, társulatok, takarékpénztárak; szaporodtak a boltok stb. A helységek közül Boros-Sebes villammal van világítva, Pécska, Glogovác, Szent-Anna emlékszerű templomokat építtetett, szentannai, glogováczi német földművesek ezeket érő szobrokot emeltettek városukban, az eleki németek közül 28 virilis tagja van a megyei bizottságnak, s a magyar földművesek is hallatlanul felszöktették földjeik árát.

Még szembeszökőbb Aradvárosának fejlődése, szépülése. Külső csínosság és közélet tekintetében Arad ez időben lett a Körös, Tisza és Maros közének legvárosiasabb jellegű helye. A ki mostani leírását olvassa, de történetét nem ösmeri, meg sem értheti, országos kedvezések hiányában is évről-évre gyarapodva, hogyan küzdhetette föl magát Magyarország egyik legkiválóbb városává. Könyvemnek műveltségtörténeti részében fejlődésének egyes mozzanataival még foglalkozom.

1878. január 16. a megye s 1879. jan. 8. a város kormányától is visszalépett *Atzél* Péter, a város újjáalakításának megindítója, kiről egyik utcáját nevezte el a hálás Arad s őt már 1871. ápr. 6.-án díszpolgárrá választotta. Most 1879. július 21. *Tabajdi* Károly foglalta el Aradmegye és a város főispáni székét. 1880. ő lett Krassómegyének illetőleg az 1880. LV. t.-cz. értelmében egyesített Krassó-Szörényvármegyének főispánja is. Ez annál jogosabb büszkeséggel töltötte el, mert — mint aradi székfoglalójában maga mondta — nem vehette körül új állását külső fényvel, ősök hosszú sorára, érdemre sem hivatkozhatott, s midőn a király és a kormány mégis őt, a megye egyik szerény s becsületes falusi jegyzőjének egyszerű fiát emelte e fényes polczra, azt a nagy elvet szentesítette, azt a nagy igazságot emelte érvényre, hogy *in labor nobilitas*. Föladatúl a jó, becsületes és gyors közigazgatás és a nemzetiségek közt való viszonyosság fejlesztését tűzte ki. Már 1881. megalapította a megye tisztviselőinek nyugdíjintézetét. Szigorúan ellenőrizte a közigazgatást s elnémította a nemzetiségi vitákat. A mint az elnöklete alatt 1882. január 22. megalakult Kölcsey-egyesület első felolvasó gyűlésén mondta, »szellemi és anyagi fejlődésünk adhatja és tarthatja meg fölényünket a velünk együttlakó más népfajok felett s az ily alapra fektetett fölény az, mit nem

szükséges törvényileg dekretálni, mely állandó és ingadozásoknak, politikai velleitásoknak kitéve nincs, mert föltételei is állandók s a helyzet szükségszerű következményei. De hogy az legyen, egy nemzeti közműveltség lépcsőzetén kell következetesen fölfelé haladnunk; nemzeti közszellemet kell teremtenünk.» Erre kitűnő alkalmat nyílt különösen Zarándnak Aradhoz csatolt részében, hol az 1880 : XLV. t.-cz. értelmében az a másik feladat várákozott reá, hogy foganatosítsa a birtokrendezést, arányosítást és tagosítást. Ő hajtotta végre Aradban és Krassó-Szörényben a megyék háztartását szabályozó 1883 : XV. t.-cikket is. A törvényhatóságokról szóló 1886 : XXI. s a községeket illető XXII. t.-cz. azonban Aradban már más végrehajtóra várt. 1886. okt. 7. elhunyt a megye erős kezű kormányzója s utóda *Fábián* László lett, Gábornak fia, ki mint főispán, 1886. nov. 29. óta vezeti Aradvármegye és Aradváros ügyeit.

Élőkről beszélni nem a történetíró feladata. A két törvényhatóság politikai történetek áttekintését Fábiánnak a beigtatásakor mondott szavaival fejezem be. »Századok alatt fejlődött és századok óta fennálló intézményeknek, a minő a megye is, életerejök abban fekszik, hogy fennállásuk és virágzásuk nem egyes, bármily kiváló férfainak halandó életéhez van kötve, hanem a megye összes fiainak kezében van szent bizományként letéve.« S e szavak igazságán nem változtat az 1891 : XXXIII. t.-cz. sem, mely törvénybe ígtatta az állami közigazgatás elvét. Aradvármegye, mely az első ezredéven át híven teljesítette politikai feladatait, ifjú társával, Arad sz. kir. város törvényhatóságával együtt, ezután sem lesz hűtellen multjához, mely annál tanulságosabb, mentől viszontagságosabb. »A hazafias honpolgárok valódi érdeke követeli — szólt 1893. szept. 10. Boros-Sebesen a király, — hogy a békés egyetértés a nemzetiségek közt, valamint az ország alkotmányának, törvényeinek tiszteletben-tartása mindenütt és *különösen e vidéken*, gondosan ápoltassék és biztosítottassék.« Arad nevéhez az újabb idők küzdelmeinek nagy emlékei fűződnek. »Legyen a honszabadság martyrjainak halálával megszentelt földjének minden por-szeme termékeny honszeretben!«